

## ETÜMOLOOGILISI MÄRKMEID (XV)

UDO UIBO

### *kada*

*aga ükskord algab aega  
mil ma tulen mootorsaega  
läbi kadrioru pargi  
lõikan kada tarvis hargi*

(Olavi Ruitlane)

Sõnale *kada* 'ragulka' pole „Eesti etümoloogiasõnaraamat” etümoloogiat esitanud ja märksõna järel seisab: „Tundmatu päritoluga tüvi” (EES: 112). Tegin selle sõna päritolust juttu etümoloogiasõnaraamatu esitlusel ja seda on kajastatud ka ajakirjanduses (Postimees 16. V 2012). Olgu see nüüd ka väärikate teadusannaalide tarvis üle korratud.

F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamat sõna *kada* 'ragulka' veel ei tunne ja XX sajandi murdekogudes kajastub see napilt. „Eesti murrete sõnaraamat” on seda noteerinud üksnes Kodaverest (EMS II: 450; VMS I: 149 mainib ka Tartu-Maarjat), varianti *kata* Pöidest (EMS II: 831; keeleteadlase Paul Kokla väitel oli see tema lapsepõlves tuntud ka Hiiumaal). Sõna tegelikku levikut on raske hinnata, kuna meie XX sajandi murdekogud on orienteeritud vanema paikse maarahva keeletarvitusele, mistõttu uuema sõnavara kajastumine jääb juhuslikuks. Minu lapsepõlves kasutasid Viljandi poisikesed üksnes sõna *ragulka* ja selle lühikuju *raku*, nii et mulle on *kada* kirjasõnast omandatud ning seetõttu veidi raamatuliku varjundiga sõna. Neile, kes seda sõna tarvitaavad, ta seda muidugi ei ole. Ja internetis hulpimine näitab, et *kada* on *ragulka* kõrval tuntud ning kasutusel ka tänapäeval, kusjuures mõnes internetipoes on müügil just kadad, mitte ragulkad.

Leksikograafilisse kirjavarasse ilmub *kada* 'ragulka' alles XX sajandi keskkel. J. V. Veski „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatu” I köide (1925) seda ei maini, samuti mitte Elmar Muugi „Väikese õigekeelsus-sõnaraamatu” sõjaeelsed trükid (1. tr 1933, 7. tr 1940). Meid huvitava sõna eelkäija *kadapulk* 'laske-riist: kaheharuline pulk kummilindiga harude vahel' ilmub alles „Väikese õige-keelsus-sõnaraamatu” kaheksandasse, Arnold Kase ja Elmar Elisto poolt ettevalmistatud trükki (VÕS 1945: 184). Kaheksa aastat hiljem, Ernst Nurme toimetatud „Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus” on see lühenenud praegu sõnaraamatuis käibivaks kahesilbiliseks sõnaks *kada* 'laste mängupüss kivide lennutamiseks' (VÕS 1953: 86).

Sõna *kada* ja selle tänapäeval vähe tuntud eelkäija *kadapulk* on sõnaraamatuis dokumenteeritud küll hilja, kuid *kadapulk* on tõenäoliselt tarvitusele tulnud juba tsaariajal. Seda võimaldab oletada näiteks ühe Herman Everti mälestuskillu kontekst: „Mis seal's ikka – küsime direktorilt luba ja palume [Johannes] Aaviku endile keeleõpetajaks – oli mõte küps. [...] Ei, seda ei saa ma lubada,“ oli direktor Foma Matvejevi jahe vastus. Me teadsime, et direktor on „tõsivenelane“ ja et ta igasugust revolutsioonilist vaimu püüab koolist välja rookida. [...] Aga et ka eesti keele tunnid tsaarivõimule võivad hädaohtlikuks saada, oli meile üllatavaks uudiseks.” Poisid otsustavad eesti keele tunde korraldada direktori keelust hoolimata ja lähevad Aaviku koju tema nõusolekut saama. „Hankinud Aaviku aadressi, selgus meile jälle üllatus: ta elab Tähe tänava tagumises osas aiamaakeses just meie – minu ja mu koolivenna Jaan Parsmanni möbleeritud toa akende vastas. Ühel „kadapulga kampaania“ aja-järgul olime oma toast läbi avatud akende korduvalt selle majakese otsaseina pommitanud. Aaviku välisuksest sisse ja trepist üles astudes selgus, et pommituseesmärgiks võetud aken kuulus tema esikule” (Evert 1971: 268).

Varasemat sõnakuju *kadapulk* kaedes ei tohiks raske tulla mõttele, et see võiks olla sõna *katapult* 'antiik- ja keskaegne kiviheitemasin' rahvaetümoloogiline ümberkujundus poisikeste keelepruugis. Asja lähemalt uurides selgub, et nii see ilmselt ongi, kusjuures tähendusülekanne muistselt viskerelvalt poiste mänguasjale pole toimunud eesti, vaid saksa keeles ning on fikseeritud koguni saksa kirjakeele seletus- ja etümoloogiasõnaraamatutes (nt Klappenbach, Steinitz 1968: 2057 *Katapult* [...] b) gabelförmiger Gegenstand mit zwei Strängen aus Gummi, der zum Schießen dient, Schleuder; Pfeifer 2003: 635). Meie oma panus on siin see, et keerukast antiikse päritoluga sõnast (< sks *Katapult* < lad *catapulta* < kr *katapáltēs* ~ *katapéltēs*, sõnast *katapállēin* 'alla raputama, alla viskama, alla paiskama') on esialgu saanud liitsõna meenu-tav koduse kõlaga *kadapulk* ning seejärel ülilihtne, täiesti omasõnana mõjuv *kada*. Etümoloogilises mõttes aga on selle algseks lähtekohaks kreeka sõna *kata* 'alla, maha' (Frisk 1960: 800), mida kohtame näiteks sellistes võõrsõnades nagu *kataloog*, *katarakt*, *katarr*, *katastroof*, *katedraal*, *kateeder*, *kateeter*, *katekismus*, *katood* jpt.

### **(k)raejalad**

Sõna *(k)raejalad* figureerib õigekeelsus- ja seletussõnaraamatus etnograafia-terminina (ÕS 1999: 337, 549; EKSS 2: 490, 4: 675). „Eesti rahvakultuuri leksikon” annab märksõnana ja esikohal variandi *raejalad*, mida on määratletud järgnevalt: „Jalgadega alus, millele asetati msg. nõusid. Leiva- ja pesuküna ning külili pandud õllevaadi r-del oli neli jalga, mida pikuti ühendasid sirded, risti aga allapoole kaardus puud [...]. Tõrre r-del oli kolm jalga ja hobuse-rauakujuline või harulisest puust alus” (ERKL: 238). Elulaadi muutumise tõttu unarule vajunud sõna omaaegset tuntuust illustreerivad ilukirjandusest nopitud näitelauseid seletussõnaraamatus: *Lammas oli rehe all kraejalgadel selili, mul tuli jalgu hoida, et nahka hõlpsamini kätte saada* (Juhan Peegel) (EKSS 2: 490); .. *üha tõusev tuul rullis .. üle kiriku põhjapoolse nurga, mille varjus raejalgadel ootas hooletult kokkulöödud kirst* (August Mälk); *Magas ema ristseliti voodis, magasid Karli ja Helmi madalatel raejalgadel ..* (August Jakobson) (EKSS 4: 675). Murdelevikult on *(k)raejalad* Põhja-Eesti ja Mulgi

murde sõna (VMS I: 288); Varblast on samas tähenduses noteeritud *raepuud* (VMS II: 301).

Rahvakultuuri leksikon esitab tavaliselt ka sõnade lühietümoloogia. Seda-puhku seda tehtud ei ole. Etümoloogia aga on õige lihtne. Sõna (*kraejalad* on liitkeelend, mille teine osa on sõna *jalg* (nagu sõnades *kolmjalg* 'kolme jalaga ese', *hakkjalg* 'viljahakk', *kangasjalad* 'kangasteljed' jt); tänapäeva vaatevinklist hämara esiosa (*krae* aluseks on alamsaksa sõna *schrage* '(põik)alus (kahe paari ristatud jalgadega, nt saagimispukk, tünnialus jne), eriti laudadel ja pinkidel, ka kaubalett' (Lübben 1888: 334). Tänapäeva saksa keeles vastab sellele sõna *Schragen* 'telling, alus; pukk[-jalg]; saagimispukk' (Tuksam, Muuk 1939: 866). Mõlemad kuuluvad kokku saksa verbiga *schränken* 'vaheliti asetama', alamsaksa *schrenken* 'põiki või risti asetama' (vrd Emm, Käi, Rei, Phl, LNg *krenk* ~ *kränk* 'alus', VMS I: 291) ja kirjakeeles hilise, alles XVI sajandil iseseisva keelendina registreeritud saksa adjektiiv-adverbiga *schräg* 'viltune, põigitine, kaldne; viltu, põiki, kaldu' (Kluge, Seebold 2002: 284 *schräg, schränken*).

## õnnar

*Õndraluu tsakra on punane*

(Internetist omandatud parasitaarteadmine)

Sabaluud, rahvalikumalt öeldes sabakonti nimetatakse teadusladinas *coccyx*. See on laen kreeka sõnast *kókkyx*, mis tähendas kagu, aga antiikmeedikute keelepruugis ka sabaluud. Tähenduse ülekande aluseks peetakse lüüsilamba viimase kolme-nelja lüli kõverat, käo nokka meenutavat kuju (vt nt Chambers 2003: 185; Frisk 1960: 895 sõna meditsiinilist tähendust ei maini). Seesuguse seletuse esitas kuulus Brabandi anatoom Andreas Vesalius (1514–1564) juba XVI sajandil ja sellest paremat pole välja mõeldud tänapäevani, ehkki katseid on tehtud, vahel päris maalilisi. Näiteks Prantsuse anatoom Jean Riolan noorem (1577/1580–1657) arvas sabaluu nimetuse *coccyx* tulenevat sellest, et kõhutuuled, mis seda luud hõõrudes pärakust väljuvad, meenutavad käo kukkumise häält (*quia crepitus, qui per sedimentum exeunt, ad is os allisi, cuculi vocis similitudinem effingunt*; vt Hyrtl 1880: 123–124).

Teadusladina *coccyx*'i eesti vaste *õnnar* (omastav *õndra*) tarvitamine iseseisva sõnana on interneti ainese järgi otsustades kasinavõitu, küll aga on see käibel samatähenduslikus liitsõnas *õndraluu*, mõnevõrra teistegi liitsõnade koosseisus. „Eesti etümoloogiasõnaraamatus” on seda sõna – nii nagu sõna *õnnal* 'põlve- ja küünratagune õõnsus' – peetud tuletiseks sõna *õõs* varasemast kujust *\*onte* (nõrgas astmes *\*onðe-* > *\*onne-*; EES: 627–628). Sõna *õnnal* tõlgendus vaidlema ei kutsu; täpsuse mõttes võib lisada, et nimetava käände nõrk tüvi on siin astmeüldistuslik ja sõna astmevaheldus sekundaarne. Esmapilgul näib, et sedasama võib väita sõna *õnnar* kohta: vorm on kujunenud sõnaga *õnnal* analoogiliselt, sabaluud tähendava sõna tuletamine õõnsust tähendavast aluskeelendist on semantiliselt küll võõrastav, aga mitte päris mõeldamatu, sest Jean Riolanile käo kukkumist meenutanud *crepitus*'t väljutav avaus asub ju tõepoolest sabaluu vahetus läheduses.

Niisugune pentsik pärakuõne ümber tiirlev ümberütlemine sundis siiski sõnaraamatuid lappama ja asja kontrollima, ning nagu selgus, sugugi mitte asjata: nimelt ei ole *õnnar* sellisel kujul üldse rahvakeelne sõna ja XX sajandi murdekogud seda ei tunne. Selle elukäik eesti leksikograafias saab alguse F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust, kus liitsõna *õndrakont* esitamiseks on – nagu muudelgi puhkudel, kui liitsõna esiosa iseseisva sõnana ei figureeri – konstrueeritud omaette märksõna *õnnar* (Wiedemann 1869: 813):

**õnnar** *G. õndra (M), davon õndra-koñt letzter Wirbel am Rückgerat, Schwanzbein, Steissbein.*

Täpselt sama on korratud sõnaraamatu II trükis (Wiedemann 1893: 738) ja – *mutatis mutandis* – K. A. Hermannii suures eesti-vene sõnaraamatus (Hermann 1896: 660 *õnnar, õndra; õndra-kont хвосцүо́ва ко́смь*). Möödamattes taas tähele panna, et Peeter Hellati suurteose „Tervise-õpetus” II trükis, mille keelelise külje kujundamisel mängis kaasa J. V. Veski käsi, sõna *õnnar* veel ei leidu, vaid on *sabaluu* või mitmuslikult *sabaluud* (Hellat 1913: 21–22). Esimehe leksikograafiline trükis, milles *õnnar* esineb selgelt omaette sõnana, ilma viiteta liitsõnale *õndrakont*, näikse olevat Lauri Kettuneni eesti-soome sõnaraamat (Kettunen 1917: 360 *õn/nar -dra* häntänikama), sisuliselt on selleks aga varem valminud, kuid aasta võrra hiljem üllitatud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat” (EKÕS: 147), mille käsikirja Kettunen, nagu ta on ise osutanud, eesti-soome sõnaraamatu täiendamisel kasutas (Kettunen 1917: XII). Selle võtavad omaks Aaviku „Uute sõnade sõnastik”, kus sõna *õnnal* [õndla] ’õõnsus ülalpool kapja, põlveõõnsus’ kõrval seisab *õnnar* [õndra] ’selgroo viimne lüli, hännalüli’ (Aavik 1919: 55), terminoloogiasõnastikud (vt nt Riikoja, Veski 1930: 41) ja õigekeelsussõnaraamatute uusväljaanded (VÕS 1933: 435; EÕS III 1937: 1708). Nõnda sünnibki Wiedemanni sõnaraamatu liitsõnast *õndrakont* kirjakeelne *õnnar*.

Kust aga siis on pärit see müstiline *õndrakont*, mis Wiedemanni järgi olevat Muhu murdesõna, kuid mille olemasolu XX sajandi murdeaines ei kinnita? On alust arvata, et Wiedemanni esitatud sõnakuju on normaalkujust hälbiv. Nimelt on *sabaluu* tähenduses XX sajandil sealt samast Muhust, aga ka Hiiu maalt kirja pandud märksa läbipaistvam ja arusaadavam liitsõna *ändrukont, ändrokont, ändrakont* (VMS II: 748; vrd ka Põi *ändrik* ’tagumik’, Khk, Krk *ändrakk* ’sabarakk’), mille esiosa tugineb ilmselt sõnale *händ* ’saba’ – paneme siin tähele ka Kettuneni ja Aaviku pakutud tõlkevastet *resp.* tähendusseletust ’häntänikama’ ja ’hännalüli’ –, liitsõna ise aga võib olla tõlkelaenuline (vrd sks *Schwanzbein* ’sabaluu, õnnar’: *Schwanz* ’saba, händ’ + *Bein* ’luu, kont’, ja varem meditsiiniladinas kasutusel olnud *os caudae*, mis on ilmselt saksa sõna ja samataoliste teiste keelte sõnade eeskujuks).

Siiski ei tarvitse Wiedemanni *õndrakont* ilmtingimata johtuda üleskirjutusveast. Vaheldus *õ* ~ *ö* Saarte murde *õ*-listes ja *ö*-ta murrakutes on üldtuntud, aga sealsamas esineb ka häälikute *ö* ~ *ä* sporaadilist vaheldumist (Lonn, Niit 2002: 24, 29). Nagu kohanimeuuriija Marja Kallasmaa on mulle osutanud, on see lääne-eestiline ühisjoon tuntud soome murreteski – niihästi Eestis kui ka Soomes neis piirkondades, kus on põhjust eeldada rootsi keele mõju. Rootsi keele eri variantides on niisugune vaheldus (vrd nt nüüdisrootsi *strömming*, eestirootsi *strämng* ’räim’) häälikulooliselt tingitud.

## Kirjandus

- A a v i k, Johannes 1919. Uute sõnade sõnastik. Sisaldab üle 2000 uuema ja haruldasema sõna. Tartu: Istandik.
- Chambers 2003 = Chambers Dictionary of Etymology. Toim Robert K. Barnhart. Edinburgh–New York: Chambers Harrap Publishers Ltd., Larousse Kingfisher Chambers Inc.
- EES = Eesti etümoloogiasõnaraamat. Koost ja toim Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 1–6. Toim Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- EKÕS = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat. [Toim J. Tammemägi.] Tallinnas: Rahvaülikool, 1918.
- EMS = Eesti murrete sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–.
- ERKL = Eesti rahvakultuuri leksikon. Koost ja toim Ants Viires. 3., täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007.
- E v e r t, Herman 1971. Johannes Aavik noortele. – Üheksa aastakümnet. Pühendusteos Johannes Aavikule. Tallinn: Valgus, lk 267–271.
- EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I–III. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1925–1937.
- F r i s k, Hjalmar 1960. Griechisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- H e l l a t, Peeter 1913. Tervise-õpetus. 60 tekstipildi ja 12 pilditahvliga. (Eesti Kirjanduse Seltsi rahvakirjanduse-toimekond 9.) Peterburi: Ühiselu.
- H e r m a n n, K[arl] A[ugust] 1896. Täieline Eesti–Vene sõnaraamat. Jurjev: K. A. Hermann.
- H y r t l, Joseph 1880. Onomatologia Anatomica. Geschichte und Kritik der anatomischen Sprache der Gegenwart. Wien: Wilhelm Braumüller.
- K e t t u n e n, Lauri 1917. Virolais-suomalainen sanakirja. Helsinki: Otava.
- K l a p p e n b a c h, Ruth, S t e i n i t z, Wolfgang 1968. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. 26. Lieferung. Jugendkollektiv–Kiefer<sup>2</sup>. Berlin: Akademie-Verlag.
- K l u g e, Friedrich, S e e b o l d, Elmar 2002. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 24., durchgesehene und erweiterte Auflage. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- L o n n, Varje, N i i t, Ellen 2002. Saarte murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- L ü b b e n, August 1888. Mittelniederdeutsches Handwörterbuch. Norden–Leipzig: D. Soltau. (Faksiimiletrükk: Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965.)
- P f e i f e r, Wolfgang 2003. Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- R i i k o j a, H[einrich], V e s k i, J[ohannes] V[oldemar] 1930. Eestikeelseid zooloogilisi oskussõnu. Tartu: Loodus.
- T u k s a m, Gustav, M u u k, Elmar 1939. Saksa-eesti sõnaraamat. Tartu: Kool.
- VMS = Väike murdesõnastik I–II. Toim Valdek Pall. Tallinn: Valgus, 1982, 1989.
- VÕS 1933 = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost Elmar Muuk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

- VÕS 1940 = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost Elmar Muuk. Seitsmes trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- VÕS 1945 = Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Koost Elmar Muuk. Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- VÕS 1953 = Väike õigekeelsuse sõnaraamat. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann 1893. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.
- ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim Tiiu Erelt. Koost Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Marje Raadik, Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

### Etymological notes (XV)

Keywords: lexicology, etymology, Low German loans, translation loans, Estonian

The article discusses the origin of the Estonian words *kada* ‘slingshot’, (*k*)*raejalad* ‘horse, trestle’ and *õnnar* ‘coccyx’. The word *kada* is the result of shortening the word *kadapulk*, which in turn is a folk etymological transformation of *katapult* ‘catapult’. The meaning of ‘slingshot’ had been obtained by *Katapult* in German, which mediated the antique word to Estonian. The first component (*k*)*rae-* of the compound word (*k*)*raejalad* (*jalad* ‘legs’) is a borrowing from Middle Low German *schrage* ‘trestle with crossed legs’. The word *õnnar* ‘coccyx, tailbone’ is a Standard Estonian word obtained from the first component of the compound word *õndrakont* found in the Estonian-German dictionary by F. J. Wiedemann (1869), which in turn is probably an occasional recording of the dialect word (*h*)*ändrukont* ~ (*h*)*ändrakont*, the first component of which derives from the word *händ* ‘tail’.

Udo Uibo (b. 1956), *Institute of the Estonian Language, Lexicographer,*  
*udo@loomingu.ee*